

ספרות יהודי-המזרח

דברי פתיחה

אפרים א' אורבך

ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן, משרידי גירוש צרפת בשנת 1305 שנהרג בפרעות בנאוארה בשנת 1328 ושימש כרב באלקלע ובטולדו, כותב בספרו 'צדה לדרך':

הברכה השיבה שופטנו סמוכה לקבוץ גלויות לפי שבקבוץ גלויות ישתנו הדעות כמו שישתנו הצורות וכל שכן כשהם מקובצים מארבע רוחות השמים הוא ידוע ומפורסם כי צורות אנשי אשכנז משונים מצורות אנשי ספרד וארץ כוש משתיהן לפי האקלים ומהלך השמש והכחות שעליהם שמשנים האויר ומשתנים בזה מיני הצמחים והפירות והאוכל מהם ישוב כפי מזגם ולכן ישתנו הלשונות והצורות כאשר הוא מפורסם לכל משכיל וכפי רוב וגודל שינוי הצורות ישתנו הדעות ולא יסכימו איש את אחיו ואפילו היוצאים מארץ אחת ומאויר אחר [לפיכך] הוצרכה התורה לשים שופטים עליהם... כמו שאמר שופטים ושוטרים תתן לך בכל שערך קל וחומר אל עם אשר נקבצו מכל הארצות... וכן כתוב ביעודי הגאולה ואשיבה שופטיך כבראשונה.

אין צריך לומר, שהמחבר הושפע מדברי 'הכוזרי', שפיתח תיאוריה סביבתית בהשפעת תורות יוניות, ניאור-אפלאטוניות (ראה: 'גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"ג, עמ' 123 ועמ' 387). החדש בדברי בעל 'צדה לדרך' הוא ביישום של הבחנה בין אשכנזים לספרדים והסבר הנחיצות בשופטים בימי קיבוץ גלויות. ביטוי לנחיצות בשיפוט זה, המבוסס על הכרה וידע, ניתן על-ידי יצחק בן-צבי במבוא הנושא את הכותרת 'גולת ישראל ותקומת מדינת ישראל' לספרו 'נדחי ישראל' (מהדורה שלישית, ירושלים תשי"ז), שבו הוא מונה את מעלותיהן של העדות השונות של גלות ישמעאל, כפי שכינה את 'היהדות-המזרח', ובלי להעלים עין מתוצאותיה השליליות של גלות זו.

שיפוט זה נחוץ הוא כאשר באים לדון בתרומותיהן של העדות השונות למורשת התרבותית הכללית, לא רק כקביעת עובדות אלא בבחינה ערכית ויחסית. הדבקות במסורת וביצירה העדתית, טיפוחן ושמירתן, ואין לזנוח ולהזניח דבר קטן כגדול, חשובות הן רק במידה ששמר כושר הראייה והאבחנה. כושר זה נחוץ לא רק כאשר

עוסקים בהשוואה בין יצירות ומוסדות בתחומו של מרכז אחד ובין אותם תחומים ומוסדות במרכז אחר אלא גם בהערכת המעשים והתמורות שבאותו מרכז או באותה עדה, כפי שהיא עולה מתוך עדויותיה על עצמה, רבות נעשה בשנים שחלפו אם זה במכון בן-צבי, ביד בן-צבי, במרכז שז"ר, במרכז דינור, במכון ליהדות זמננו, במרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח – על הקבצים וכתבי-העת המיוחדים: 'ספונות', 'פעמים' וגם זכור לטוב 'אוצר יהודי ספרד' של יצחק רפאל מולכו, ואם זה בכתבי-עת כוללים, כמו 'ציון' ו'תרביץ' ודומיהם שגם בהם לא קופחו נושאים הקשורים ביהדות-המזרח. ברם תוך כדי עשייה רבת פנים וברוכה זו חייבים להיזהר בשתיים. מגמת השילוב והאחדות עשויה להביא לכלל טשטוש הבדלים ברמה התרבותית ובערך היצירות בתחומים שונים. ומצד שני חייבים להזהר מהבלטה מוגזמת ובלתי מבוססת של יחוד והבדלים.

אדגים דברי ואפתח ביהדות תימן, שהיתה אהובה במיוחד על בן-צבי. החיבור 'דופי הזמן' לר' סעדיה צעדי, שפורסם על-ידי הרב י' קפאח ב'ספונות' (ח' א, תשי"ז) הוא החיבור הראשון בתולדות יהודי תימן בשנים תע"ז-תפ"ו (1717-1726), מאז התרגום המקוצר של 'יוסיפון' שנעשה על ידי זכריה בן סעיד אלימני, שחי במאה העשירית. חכמי תימן ראו בכתובת קורות הימים 'אבוד זמן ויגיעה לריק', כדברי אחד המסכימים לספר 'דופי הזמן', או כדברי המחבר 'דברים בטלים של מה לך ושל מה העשירית. את מטרת כתיבתו הוא מגדיר בהקדמתו: 'אנחנו לא כתבנו זה הנשתווין לא לזכח את לב שומעיו וישמע חכם ויוסיף לקח'. המחבר מביא אגב הרבה מחיבורים אשכנזיים, כגון 'ספר חסידים', 'יורה חטאים' לר' אלעזר רוקח, 'קיצור השל"ה', 'טוב הארץ' לר' נתן שפירא, 'נפש יהודה' פירושו של ר' משה פרנקפורט על 'מנורת המאור'. ואמנם רובו ככולו הוא, כדברי יוסף טובי, 'דברי תוכחה ומוסר ומעוטו תאור היסטורי מסודר'.

רק במחצית השנייה של המאה הי"ט, כאשר הגיעו הדי תנועת ההשכלה, היא השפיעה על תלמידי-חכמים צעירים והם החלו לעסוק במעמדה של הקהילה היהודית בתימן, על אופיה ועל יחודה מקהילות ישראל אחרות. אלא כפי שהבליט יוסף טובי ב'תולדות יהודי תימן מכתביהם' (ירושלים תש"מ), לא הגיעו אלא למעלת כרוניקות מסוימות ורחוקים היו לא רק ממחקר וביקורת היסטורית חדשה, או מרמתו של 'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות, כשם שמחבריהם רחוקים היו מבקיאותו ולמדנותו ומהשכלתו הרחבה והמקיפה, אלא אפילו של 'שלשלת הקבלה' של ר' גדליהו י' יחיא. נעבור לצד השני: הבלטה מוגזמת ובלתי מבוססת של יחוד. המזרחן הדגול ברנארד לואיס השמיע לפני שנה הרצאה במכון בן צבי על הנושא 'המורשה היהודית-מוסלמית'. היא עוררה בי תמיהה בשעת שמיעתה וזו התגברה עם קריאתה בחוברת העשרים של 'פעמים'. התזה של לואיס היא שבעקבות השימוש הרווח במונח המורשה היהודית-נוצרית יש צידוק לשימוש במונח מורשה יהודית-מוסלמית. אין חולקים על כך שהחיים היהודיים הושפעו מהחברות המארחות, אבל

כל עוד היו חיים יהודיים ויצירה יהודית, נושאי החיים האלה והיצורים היהודים — גם אלה שהשפעה חיצונית מורגשת בהם ביותר — לא היו מעלים על הדעת צירוף כזה. המונח נוצר בזמן האחרון על ידי יהודים מתבוללים, כאשר הם רחוקים מבחינה תרבותית וחברתית מהמרכיב היהודי שבצירוף ומבחינה דתית מהמרכיב הנוצרי. אין זה מקרה שמונח זה לא היה קיים עד לגילוי של לואיס כלפי גלות ישמעאל. ובודאי שאין במונח זה ולא במקבילו להסביר, כלשונו של לואיס, את ההבדל 'שאותו' אנו רואים עתה בצורה החריפה ביותר כאשר בפעם הראשונה מזה כמעט אלפיים שנה אוחדו שני חלקי העם במדינה אחת וזהות אחת משותפת לשניהם. תזה זו גררה אחריה טעויות במסכת הראיות שלו, שיש והן מוכיחות את ההיפך מן המכוון. לואיס טוען שאנשי הדת ביהדות קרובים הרבה יותר לעלמא המוסלמים מאשר לכמרים הנוצרים. בניגוד לתפקידו הסקראמנטאלי של הכומר הנוצרי, שמצאה את ביטויה בהסמכה (Ordinatio), הרי חכם הדת באסלאם, בדומה לרב ביהדות, הוא מלומד בתחום הדת ומצוותיה. בשלב מסוים החל להתפתח בשתי הדתות סוג כלשהו של תעודה בכתב. כל מי שקרא מקצת הספרות הענפה על תולדות הסמיכה בישראל בתקופות השונות יודע עד כמה תיאור זה מוטעה, ובודאי שאין בנדון זה חלוקה בין היהדות בארצות האסלאם ובין ארצות הנצרות. יתרה מזו ה-Ordinatio הנוצרית היא המשך של הסמיכה האפוסטולית, כפי שהיא מתוארת במעשי השליחים, וזו אינה אלא המשך של צורת הסמיכה והמינוי בתקופת המשנה. את התיאוריה בדבר המורשה היהודית-נוצרית מכחיש לחלוטין ר' אברהם זכות, צאצא למשפחת גולי צרפת, שמשפחתם עמדה בשמדות קאסטיליה. הוא נולד בסלמאנקה ולמד באוניברסיטה של עירו ונודע שהעמיד שם תלמידים הרבה, נוצרים ויהודים. קולומבוס השתמש בנסיעתו בלוחותיו. לאחר הגירוש עבר לפורטוגאל וגם שם נתמנה לתוכן המלך, ואותו ר' אברהם כותב במאמר השישי ב'ספר יוחסין' (לונדון 1857, עמוד 231):

...וכן יועיל מאד לישראל הדרים בין האומה הנוצרית להתוכח עמם על דתם, ולכן זכרתי לפעמי' קצת אנשים חוץ מדתינו שלא היה ראוי לזכרם כמו האנשים שעשו קדושים להם כמו שזכרה התורה הקדושה אנשים רשעים ועכ"ז לא היה ראוי לזכרם והזכירום מפני שהיה הדבר הכרחי להודיענו זה לתועלת גדולה וכן לא תחשוב כי כל מה שכתוב בספר דברי הימים שלהם שאני הבאתי דבריהם שהוא כלו אמת כמו ספרי תורתנו הקדושה חלילה וחס כי תדע אשר פיהם דבר שוא וימינם לשון שקר כי אני כמו שבעיני ראיתי בזמני דברים רבים שאחר שקרה אותו מעשה כתבו אותו בספר דברי הימים שלהם ולא היה כן וכ"ש שיזכרו בדברים שעברו בזמנים קדמונים ובנסים שלהם מספרים...

ודאי שר' אברהם לא חשב על תרבות יהודית נוצרית. קשים יותר מתיאוריות מסוג זה הן התבטאויות המנציחות מתוך קנטור את

ההיבדלות העדתית. פורסם בעיתונות, שבטקס לזכרו של הרמב"ם בבית-הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי, בירך מי שהיה הראשון לציון וכיום ראש מועצת חכמי התורה, הרב עובדיה יוסף, ברכה למי שעשהו ספרדי או למי שלא עשהו אשכנזי. מצד אחד נתפרסם מכתב בעיתון מצד לוחם אנטי דתי, שבו הרמב"ם מוצג כגזען שונא אשכנזים. הרמב"ם סבל רבות בחייו וגם לאחר פטירתו. כנראה שאותו מדען שמע או קרא באגרות הרמב"ם (קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסיא תר"כ, עמ' מ') –

והשמר לך שלא תטריד שכלך הזך ונפשך היקרה אלא בחבורינו (וחבוריו) וזולתם שוא ותפל ויכלה הזמן והם לא יכלו. ושמור נפשך מאד מדברי רוב חבורי אנשי צרפת היא פרנצ'ה אשר לא יראה להם שהם מכירים הבורא יתברך אלא בעת אכלם בשר השור שלוק מטובל בחומץ ובשומים והוא טבול הנקרא בלשונם סלס"א ויעלה איד החומץ ועשן השומים אל מוחם ויחשבו אז להשיג בהם הבורא יתברך בכל שעה, ושהוא קרוב בתפילותיהן וצעקותיהן בקראם בתלמוד וזולתו מחבורים ומדברי ראשי ישיבות, גם בשומם הבורא יתברך מדרס לשונם בספרם ובזכרם הבורא ית' בכל שעה באותם הדברים המגשימים הבורא ית' עלוי רב וגדול מדברי הכופרים חלילה לו ויוציאו ספרי תורה ללא צורך יברכו בהם הקהלות...

הדברים נאמרו באיגרת הנושאת את הכותרת 'מוסר נאה מאד מהרמב"ם ז"ל', המופנית כביכול לבנו ר' אברהם, ולשם איזון הוא ממשיך:

... ואתה בני לא תהיה חברתך הנעימה אלא עם אחינו אוהבינו הספרדים הנקראים אנדלוזיא"ס כי יש להם שכל בינה וזכות מוח, ומזולתי אלה הזהר מהם. וגם כן שמור עצמך ממקצת אנשים שהם שוכנים במערב הנקרא אליזירב"י והם המקומות אשר הם בארצות ברבריא"ה כי יש להם יוכש וטבע גס. וחוק השמירה יהיה לך תמיד מאד מן האנשים השוכנים בין טוני"ס ובין אלכסנדריאה של מצרים ושוכנים גם כן בהרי ברבריא"ה, כי הם יותר טפשים אצלי משאר בני אדם אף על פי שהם חזקים מאד באמונה...

זיופה של איגרת זו מוכח מתוכנה ומסגנונה המשוונה. חלקה הראשון מנוסח בצורת צוואה – 'לצוות הילדים אשר חנני'. הדברים המוזרים שבחלקיה האחרים עומדים בסתירה לכל דרכו ואופיו של הרמב"ם ואפילו למה שכתב על בני פרנצא בהקשר אחר כגון בפירושו המשנה (גיטין פרק ב משנה ו) ובאיגרת לר' פנחס הדיין מאלכסנדריה (תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, עמ' 26):

אמרתי אל תתמהו אלו בני פרנצ"א גם כל היהודים שבערי הערלים אפילו חכם גדול שבהן אינו בקי בדינין לפי שאינן רגילין בהן שאין הערלים מניחים לדון כמו הישמעאלים וכשיבא להן דין יאריכו בו יותר מְדָאי ולא ידעו אותו עד

שיחפשוהו בתלמוד הרבה כמו שאנו עושין בדין מדיני הקרבנות היום לפי שאין אנו עוסקים בהן ובאותו הזמן שהיו עוסקין בהם הכל היו בקיאים בהן ואינן צריכין לשאול ולא לחפש כמו אלה השוכנים בין הישמעאלים בפסקי הדין שכבר הורגלו בהן אפילו התלמידים...

כאן הוא מלמד זכות על בני פרנצא מתוך מצבם המשפטי. על כל פנים דברי בנו ר' אברהם, שהיו לו קשרים עם רבני צרפת שעלו עם ר' שמשון משנץ לעכו, מוכיחים שלא היתה לו ידיעה כלשהי על איגרת מעין זו. רקעה של האיגרת, זיהוי מקום חיבורה ומחברה עדיין צריכים עיון ובירור, אבל מניעה אינם שונים מאותן התבטאויות שבימינו. דעות קדומות שהן תוצאה של אינטרסים ומאבקים יוצרות שוב פירוד וריב ומדון. מחקר העדות ותרבותן, העומד במבחן שלא להיקלע לזירת מאבק זה, יכול להקהות את שיניו על-ידי העמדת הדברים על דיוקם. מברך אני את הכנס הזה, שישמש חוליה בשרשרת המעשים שכבר נעשו בנדון ואלה העתידים להעשות.

